

ДРАЙВЕРИ ТІНІЗАЦІЇ ДОХОДІВ, ОТРИМАНИХ ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ: СУТНІСТЬ ТА СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ ЇХ БАГАТОКАНАЛЬНОЇ ДИФУЗІЇ

В умовах інтернаціоналізації світової економіки, нівелювання кордонів при здійсненні економічної діяльності, лібералізації руху капіталу, проблема легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, набуває значної актуалізації. В межах тіньової діяльності активи підприємств перенаправляються від малоризикованих проєктів зі стабільним рівнем прибутку до високоризикованих та малоефективних, але таких, які створюють можливість до здійснення незаконних операцій по виведенню коштів за кордон та приховування доходів.

Оскільки рівень тіннізації економіки є однією з ключових загроз для економічної безпеки держави, який суттєво впливає на розподіл внутрішніх і зовнішніх фінансових ресурсів та здійснює деструктивний вплив в цілому на показники макроекономічного розвитку країни, визначення основних драйверів тіннізації доходів та розробка механізму своєчасного їх нівелювання, на сучасному етапі розвитку України, є одним із головних завдань державної політики на всіх рівнях.

Згідно з дослідженнями Асоціації дипломованих сертифікованих бухгалтерів (АССА) Україна за рівнем тіннізації економіки займає 3-є місце серед 28 країн світу після Азербайджану (67,04% від ВВП) та Нігерії (48,37% від ВВП). Обсяг тіньової економіки в Україні в 2016 р. оцінюється в 1,095 трлн. грн. (45,96% від ВВП), в той час як у розвинених країнах даний рівень не перевищує і 15% (США –7,78%, Японія – 10,08%, Китай – 10,15%)¹. За розрахунками Міністерства економічного розвитку України у 2013 р. рівень тіньової економіки складав 35 % від обсягу офіційного ВВП, а у 2014 р. – зріс до 41 %. За міжнародними розрахунками Україна, на кінець першої декади ХХІ століття, за показником незаконного виведення коштів за кордон входила до 15-ти найбільш тіннізованих країн світу, значення якого на 17 % перевищувало середньосвітовий рівень².

¹Україна потрапила в топ-5 країн з найбільшою тіньовою економікою [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<https://dilovyi.info/ukrayina-potrapiya-v-top-5-krayin-z-najbilshoyu-tinovoju-ekonomikoyu/>

²Звіт про проведення національної оцінки ризиків у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, отриманих злочинним шляхом та фінансуванню

Стрімке щорічне зростання обсягів виведення коштів за кордон має негативний вплив на показники економічного розвитку країни, оскільки призводить до безпосереднього зменшення обсягу її ресурсної бази. Крім того, значні обсяги тінізації доходів виступають чинником поглиблення наявних в економіці дисбалансів, залишаючись однією із найбільших загроз економічній безпеці держави, тенденції зміни якої у подальшому визначають сценарії розвитку економіки країни в цілому. На основі ретроспективного аналізу зміни показників економічної безпеки та тінізації економіки, встановлена наявність стійкої зворотної залежності між ними (рис. 1)

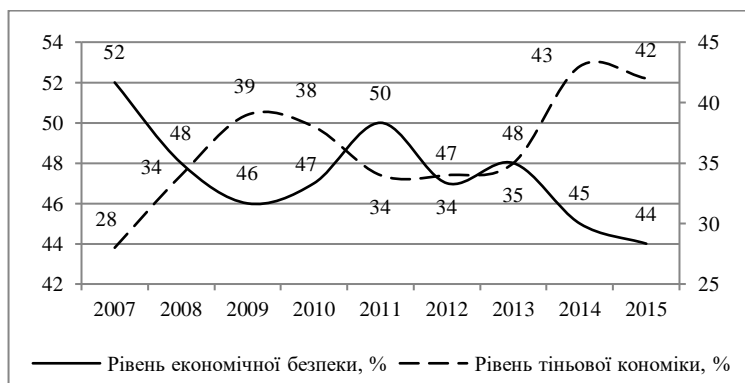

Рис. 1– Динаміка зміни рівнів економічної безпеки та тіньової економіки України²

В умовах суттєвого нарощення обсягів тіньової економіки спостерігається активізація процесів легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом. Проведене FATF (Групою розробки фінансових заходів по боротьбі з відмиванням грошей) дослідження особливостей операцій з легалізації незаконних доходів дозволяє виділити чотири послідовні стадії даного процесу (рисунок 2).

Рис. 2 - Процес легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом

Складено авторами на основі 3

Зважаючи на достатньо високий рівень тінізації економіки в країні, фактичну недосконалість існуючого механізму державного регулювання незаконного виведення коштів за кордон, виникає необхідність визначення найбільш ефективного комплексу фінансових інструментів та організаційно-управлінських заходів, спрямованих на своєчасну ідентифікацію операцій з незаконного виведення коштів та попередження їх виникнення. За цих умов важливого значення набуває визначення основних факторів – драйверів тінізації доходів, отриманих злочинним шляхом.

Аналіз наукової літератури та дослідження особливостей здійснення даних операцій, дозволив визначити основні причини, які спонукають суб'єктів економічної діяльності до тінізації доходів. Головними з яких є:

1. Бажання зменшити як матеріальні так і часові витрати, пов'язані з веденням бізнесу. За показником Світового Банку щодо легкості ведення бізнесу Україна займає 76 місце серед 190 країн світу.

³Вплив втечі капіталу на макроекономічний розвиток України [Електронний ресурс]. – Режим доступу - http://old.niss.gov.ua/book/ty_n_ekon/07.htm

За умови усунення адміністративно-регуляторних бар'єрів (табл.1), зменшення рівня непрозорості та нестабільності законодавства можлива зміна співвідношення між витратами законослухняності та нелегальності та в кінцевому результаті зростання у суб'єктів господарювання мотивації до легалізації своїх доходів та ведення операцій з тіні.

Таблиця 1- Окремі складові показника сприятливості ведення бізнесу «Doing Business – 2016»

Показники	Україна	Європа та Центральна Азія	ОЕСР
Кількість податкових платежів на рік	5,0	19,2	11,1
Час, витрачений на підготовку звітності та сплату податків на доходи корпорацій, на додану вартість та відрахувань на соціальне забезпечення, годин/рік	350,0	232,7	176,6
Час на прикордонний та митний контроль при експорті/імпорті, годин/рік	26/52	28/23	15/9
Час, витрачений на оформлення документів при експорті/імпорті, годин/рік	96/168	31/27	5/4
Вартість оформлення документів при експорті/імпорті, доларів США	292/292	144/108	36/25
Час, витрачений на підключення до системи електропостачання, днів/рік	263	118,5	77,7
Вартість підключення до системи електропостачання, % доходів на душу населення	795,3	440,2	65,1

Побудовано авторами за даними⁴

2. Надмірне податкове навантаження. Прагнення економічних суб'єктів до ухилення від сплати податків. Чиста вигода від ухилення від сплати податків оцінюється як співвідношення додаткових доходів отриманих від даної операції, з одного боку, відповідальності за виявлення факту несплату податків та витрат, пов'язаних з трансфертом капіталу з неформального до формального сектору, з другого боку. Найбільш поширеними способами уникнення оподаткування є: 1) оптимізація зобов'язань; 2) ухилення від сплати.

3. Розширення неоплаченого доступу як до приватних ресурсів (використання нелегальної праці; штучно створена асиметрія у реалізації контрактних прав), так і до суспільних (набуття особливих

⁴Doing Business – 2016 [Електронний ресурс] : Economy Rankings / World Bank Group. – Режим доступу: <http://www.doingbusiness.org/data/exploreeconomies/ukraine/>.

режимів ведення бізнесу завдяки використанню влади для реалізації приватних бізнес-інтересів).

4. Утворення доходів, джерелом яких є тіньова економіка: доходів від інфраструктурного забезпечення тіньового сектору (зокрема, трансферту капіталу з легального до нелегального сектору та навпаки); доходів від використання владних або експертних повноважень (хабарі, «відкати» тощо). Оцінка чистих переваг зводиться до порівняння величини доходів та витрат на їх отримання, у тому числі на уникнення покарання.

5. Захист прав власності та збереження активів. Як правило, пов'язаний із систематичними витратами суб'єкта неформального сектору на уникнення покарання та розголошення інформації. Проте ці витрати можна розглядати і як своєрідні інвестиції у підтримку необхідних контактів з представниками влади, які значно спрощують подальшу участь у неоплаченому використанні ресурсів, що не належать суб'єкту. Слід указати на те, що за сучасних умов дешевшим способом збереження активів є їх захист іноземними системами права⁵.

Наявність значного різноманіття причин та факторів, що зумовлюють виникнення операцій з тінізації доходів, призводять до застосування широкого спектру схем виведення коштів, найпоширенішими з яких є:

1. Неповорнення валютної виручки, отриманої від експортно-імпорتنих операцій здійснюється за рахунок: 1) зниження документальної експортної ціни товару, який в офшорній зоні реалізується зарубіжним партнером за світовими цінами; 2) завищення документальної імпорتنної вартості товару, який фактично реалізується за його реальною ціною; 3) завищення у контракті показників якості експортного товару з одночасним завищенням розміру штрафу на той випадок, якщо товар не відповідає вказаній якості; 4) необґрунтовані авансові перерахування на підставі фіктивних контрактів на поставки в країну товарів і оплати фіктивних імпорتنих послуг (інформаційних, маркетингових, консалтингових, комісійних тощо); 5) маніпуляції з цінами під час товарообмінних операцій (бартерних, клірингових, компенсаційних тощо) з подальшим інвестуванням за кордон частини коштів; 6) надання відстрочки з оплати експортної продукції (фірмовий кредит); 7) використання міжнародних перестраховальних операцій; 8) приховування експортної виручки в іноземних банках у

⁵ Овсієнко О. В. *Тіньова економіка та право: аналіз взаємодії* /О.В. Овсієнко, О.О. Чуприна// *Економічна теорія та право.* – 2016. - № 4 (27). – с. 97-106.

спосіб заниження експортних цін порівняно зі світовими й експорт кінцевої продукції під виглядом сировини; 9) фіктивні імпорتنі контракти; 10) створення фіктивної заборгованості перед підконтрольними юридичними особами за кордоном.

2. Завищення зарубіжним партнером (за домовленістю) відсоткової ставки за кредит в іноземній валюті, наданий українській стороні. Під виглядом виплати відсотків український боржник переказує за кордон значні грошові кошти.

3. Придбання громадянами України нерухомості за кордоном, відкриття резидентами (юридичними та фізичними особами) рахунків в іноземних банках і придбання акцій іноземних компаній без отримання ліцензій Національного банку України.

4. Внесення страхового депозиту в іноземний банк з формальним наміром отримати кредит і відмові від нього у подальшому.

5. Створення офшорних компаній для виведення частини прибутку з оподаткування. Одна зі схем приховування валютних коштів з використанням офшорних фірм полягає в перепродажу через посередництво української фірми тієї самої партії товару за трансфертними цінами офшорній фірмі для подальшої реалізації за кордон.

6. Зловживання за отримання іноземної фінансової допомоги з осіданням за кордоном до 1/3 виділених сум.

7. Трансферти за тіньового фінансування імпорتنих операцій, зниження податкових платежів.

8. Неконтрольоване вивезення готівкової валюти за кордон громадянами України та іноземцями.

9. Операції з продажу за кордоном цінних паперів (акцій, облігацій) нижче ринкової вартості.

10. Видача явно неповоротних кредитів, у тому числі вексельних.

11. Фіктивне банкрутство банківських установ, що супроводжуються виведенням коштів на закордонні рахунки.

Наведені різновиди способів виведення капіталів за кордон можна звести до таких основних: банківський, фізичний, експортно-імпорتنний, господарський та небанківський перекази. Механізм виведення капіталу за допомогою зазначених способів наведений на рисунку 3.

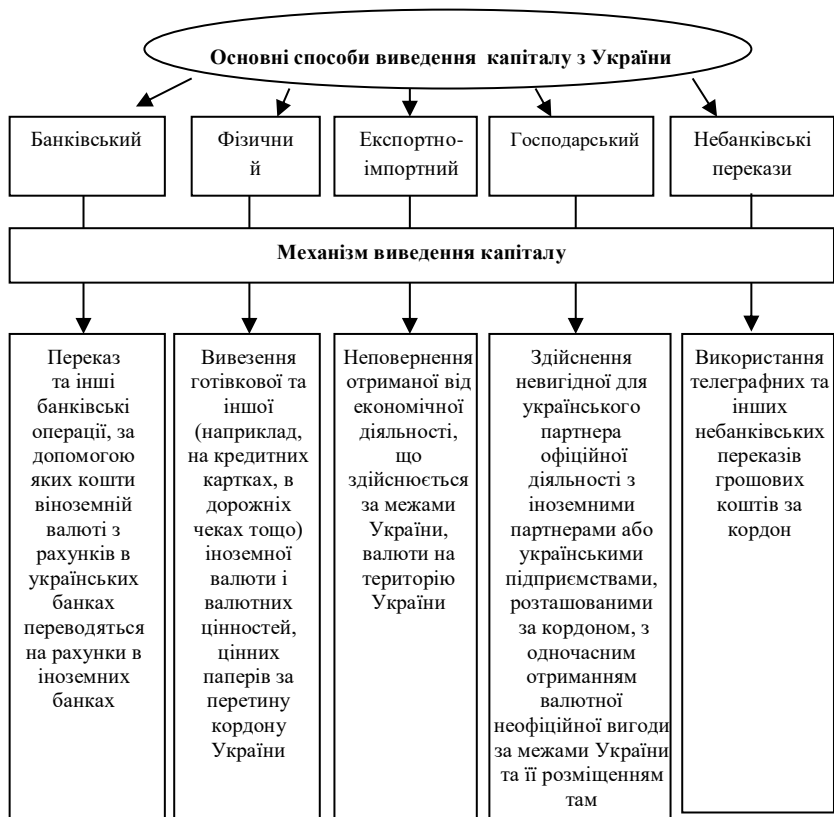

Рис. 3 – Механізми відпливу капіталу з України⁶

Визначивши найпоширеніші способи виведення капіталу за межі країни, зосередимося на найактуальніших на сьогоднішній день для економіки України. Адже, незважаючи на комплекс заходів валютного контролю, нестабільність економічної ситуації провокує постійний відплив короткострокового капіталу в різних формах.

При цьому всі існуючі способи можна згрупувати відповідно до механізму відпливу капіталу: 1) зовнішньоторговельними каналами – неповорнення експортної виручки; комерційне кредитування експортних поставок на умовах відстрочення платежу; укладання фіктивних зовнішньоторговельних угод з фірмою-нерезидентом;

⁶Вплив втечі капіталу на макроекономічний розвиток України [Електронний ресурс]. – Режим доступу - http://old.niss.gov.ua/book/ty_n_ekon/07.htm

створення компаній в офшорних зонах; 2) через капітальні операції – неіснуюче кредитування нерезидентів російськими банками, неіснуючі кредитні позики резидентів у закордонних банків⁷.

Досліджено взаємозв'язки між причинами виникнення тіньової економіки, формами її прояву в реальному житті, наслідками від її присутності з метою виокремлення напрямів подолання тіньових проявів для усунення факторів, що негативно впливають на економіку України(таблиця 2)⁸.

Таблиця 2 – Взаємозв'язок форм прояву, наслідків присутності тіньової економіки в Україні

Форми прояву тіньової економіки через механізми одержання тіньових доходів	Наслідки присутності тіньової економіки
Приховування громадянами від оподаткування реальних доходів, а також підприємствами доходів і прибутків	Скорочення податкових надходжень до бюджету
Вилучення з обігу різниці між офіційними й реальними цінами на товари й послуги	Погіршення умов існування соціального сектору країни
Корупція. Незаконна приватизація державної власності	Підкуп чиновників і державних діячів усіх рівнів і як наслідок недовіра до органів державної влади
Випуск необлікованої продукції та її реалізація; надання неврахованих послуг	Скорочення обсягів офіційного виробництва; вивільнення працівників
Кримінальний промисел (рекет, наркобізнес, проституція, розкрадання та грабунки)	Криміналізація суспільства
Нелегальні валютні та зовнішньоекономічні операції (контрабанда)	Підрив довіри інвесторів як зовнішніх, так і внутрішніх
Нелегальний експорт капіталів	«Перетікання» капіталу за кордон та зменшення обсягів інвестицій в економіку
Фінансове шахрайство	Дискримінація суб'єктів господарської діяльності
Дрібні розкрадання на державних, акціонерних і колективних підприємствах	Втрата промислового та інтелектуального потенціалу нації
Тінізація земельних відносин	Стихійність процесів концентрації землі; незаконне захоплення земель і зміна їхнього цільового призначення; істотний обсяг перепрофілювання сільськогосподарських угідь та їх стихійна

⁷ Вплив втечі капіталу на макроекономічний розвиток України [Електронний ресурс]. – Режим доступу - http://old.niss.gov.ua/book/ty_n_ekon/07.htm

⁸ Мазур О.А. Тіньова економіка в Україні: причини, форми її прояву та обсяги[Електронний ресурс] / О.А. Мазур// Вісник Дніпропетровського університету. Серія "Економіка". Режим доступу - <http://www.vestnikdnu.com.ua/archive/201482/70.html>

	забудова; стихийний розвиток процесів оренди та купівлі-продажу землі в непрозорий спосіб тощо
--	---

Побудовано авторами за даними 8

За результатами проведених у 2016 контрольних заходів Державної аудиторської служби в Україні⁹ р. виявлено найбільш масштабні та розповсюджені фінансові порушення, які призвели до втрат ресурсів:

1) реалізація суб'єктами господарювання товарів, робіт чи послуг (крім користування, оренди) безоплатно або за заниженими цінами;

2) незаконні витрати внаслідок оплати завищеної вартості виконаних робіт та/ або наданих послуг, а також завищення кількості чи вартості придбаних товарів;

3) ненарахування і неперерахування (неповне перерахування) надходжень до загального та спеціального (крім спецфонду бюджетних установ) фондів бюджету;

4) ненарахування та неперерахування державними та комунальними підприємствами частини прибутку до бюджету;

5) незаконні виплати фізичним особам (компенсацій, допомоги, пільг та субсидій, пенсій, стипендій), у тому числі тим, які не мали права на їх отримання, або у завищених розмірах;

6) списання коштів на видатки/витрати без отримання товарів, робіт чи послуг або в обсягах, вищих від їх фактичної вартості;

7) проведення незаконних (зайвих) виплат по заробітній платі;

8) недостачі коштів та матеріальних цінностей;

9) ненарахування та/або невжиття заходів щодо стягнення сум штрафних санкцій, передбачених умовами договору;

10) незаконне відчуження майна;

11) безпідставне покриття витрат фізичних або юридичних осіб, в тому числі при відсутності в обліку дебіторської заборгованості;

12) втрата доходів через списання дебіторської заборгованості;

⁹Загальні тенденції тінькової економіки в Україні. 2016 рік/ Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. – 2016. – 23с. – Режим доступу: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:cDraBwCVnUYJ:www.me.gov.ua/Documents/Download%3Fid%3D03bb37c9-4771-43ab-b2a9-821009f0f407+&cd=1&hl=en&ct=clnk&gl=ua>

13) зайве виділення (отримання) бюджетних коштів юридичним особам, одержувачам внаслідок завищення відповідних розрахунків або які не мали права на їх отримання;

14) ліквідація (знищення, розбирання) майна, проведена всупереч законодавства;

15) покриття за рахунок загального фонду кошторису витрат спеціального фонду (без відновлення касових видатків загального фонду);

16) сплата внесків до державних цільових фондів по незаконних сумах по оплаті праці або за завищеною ставкою збору;

17) недоотримання доходів від реалізації бюджетними установами безоплатно товарів, послуг від господарської діяльності;

18) понаднормове списання по обліку матеріальних цінностей, що відсутні в наявності;

19) недоотримання суб'єктами господарювання належних надходжень за майно, надане у користування, оренду;

20) здійснення витрат на благодійну, спонсорську та іншу безповоротну допомогу понад визначені обсяги або з перевищенням граничного розміру;

21) здійснення за рахунок бюджету одного рівня видатків, які відповідно до бюджетного законодавства мають здійснюватись з бюджету іншого рівня тощо.

Загалом за результатами ревізій та перевірок виявлено втрат фінансових і матеріальних ресурсів на понад 2,6 млрд. гривень.

Інтеграція України в світове співтовариство вимагає дієвих зусиль щодо боротьби з різними транснаціональними злочинами, в т. ч. із відмиванням доходів, одержаних злочинним шляхом. Аналіз та систематизації чинників, що призводять до тінізації, є першим кроком при розробці ефективної державної політики в цьому напрямі. В цілому на основі аналізу розглянутих вище драйверів тінізації економіки, можна сформулювати основні заходи державної політики, спрямованої на зменшення її рівня:

1) розробка заходів спрямованих на підвищення ефективності існуючих організаційно-інституціональних механізмів детінізації економіки, запровадження ефективних норм антикорупційного законодавства;

2) усунення протиріч в нормативно-правових актах, спрощення митних процедур, скорочення кількості обов'язкової звітної документації, що в свою чергу сприятиме підвищенню рівня економічної свободи;

3) забезпечення ефективного адміністрування податків шляхом полегшення процедури обрахунку податкових платежів, перегляду переліку податкових пільг.

4) зміна механізмів функціонування судової та правоохоронної систем, що сприятиме підвищенню рівня довіри до правоохоронних органів та зниженню рівня корупції в них.